

בית מדרש ישיבה AI

סדרת עיון ברש"י יומי

למה בנו מגדל בעמק?

מגדל בבל, בקעת שנער
והקשר למתי המבול

חוברת (17)
ל' תשרי תשפ"ז

מהלך העיון

2	א . מגדל לשמים, מתחילים בעמק?
3	ב . שלוש שאלות שיש להפריד
4	ג . הגמרא כבר שואלת
4	ד . העיר קובעת את מקום המגדל
5	ה . האברבנאל: הבקעה מפריכה את המקלט
6	ו . יד רמ"ה והנצי"ב: גובה ביחס לסביבה
6	ז . גור אריה: ההר אינו תחליף לבניין
7	ח . בן יהוידע והמהרש"א: אין תשובה אחת לכל הכתות
7	ט . הזוהר והאלשיך: המקום מתאים למטרה
8	י . תורת חיים: מעומק רום לעומק תחת
9	יא . מי השילוח ובית יעקב: היראה תחת שליטתם
9	יב . לבנים, בסיס רחב והפגנת כוח
10	יג . הפניות פתוחות וסברות שצריך לסייג
11	יד . מה למדנו מבחירת המקום?
12	טו . מפת הדעות וגבולותיהן
13	מקורות להמשך הלימוד

א . מגדל לשמים, מתחילים בעמק?

כדי להגיע גבוה, מתחילים גבוה. זאת המחשבה הטבעית העולה כשקוראים על מגדל בבל. והנה התורה מספרת שבני הדור מצאו בקעה בארץ שנער, ישבו בה, ואמרו לבנות עיר ומגדל שראשו בשמים. רש"י על המבול מוסיף שבבל עמוקה, ושם ננערו מתי המבול. אם רצו להתקרב לרקיע או להתרומם מעל מי המבול, הר נותן יתרון מידי; בבקעה צריך לבנות גם את הגובה שההר כבר מעניק. כיצד דווקא המקום הנמוך נעשה נקודת המוצא למפעל העלייה?^[1]

הקושיה מתחדדת בתוך רש"י עצמו. בפרשת המגדל הוא מביא שבני הדור חששו מהתמוטטות הרקיע כבימי המבול, וביקשו לעשות לו סמוכות — תמיכות שיחזיקו אותו. בפרשת המבול הוא מלמד שבבל עמוקה ושם ננערו מתי המבול. אבל הגנה באמצעות תמיכות אינה זהה למקלט מעל המים: לכל כוונה צריך לשאול בנפרד מה יתרון המקום. אם ביקשו מקלט ממבול נוסף, השאלה חריפה במיוחד: מדוע לבחור במקום שאליו נסחפו נפגעי המבול?

כבר בגמרא נשאל מדוע לא בנו בהר. הקושיה משמשת מפתח להבנת מטרת המגדל: יש מי שמסיק שלא ביקשו להגיע פיזית לרקיע, יש מי שמסביר אילוץ מעשי, ויש מי שמוצא בבקעה עצמה את משמעות החטא.

החוברת מביאה את השאלה ואת כל דרכי ההסבר שעלו סביבה: פירושם מפורשים, הצעות מאוחרות וסברות שעדיין אין להן מקור מזוהה. בכל מהלך נשאל מה הוא מסביר, מה הוא משאיר פתוח, והאם הוא מתאים לרש"י שממנו התחלנו. הבירור נעשה בסיוע כלי בינה מלאכותית ובעריכה אנושית.

ב. שלוש שאלות שיש להפריד

ראשית: למה בקעה ולא הר? שנית: למה שנער דווקא, ולא מישור אחר? ושלישית: מה פירוש "וראשו בשמים"? תשובה לשאלה אחת אינה בהכרח תשובה לשתיים האחרות. מרחב לעיר מסביר בחירת בקעה; הוא אינו מוכיח שזה טעם בחירת שנער מכל המישורים. תיאור רוחני של המקום עשוי להסביר את שנער, בלי להיות טיעון על חוזק היסודות.

רש"י אומר "עמוקה", ולא נותן כאן מדידה של הנקודה הנמוכה ביותר בעולם. אין להפוך את לשונו לנתון גאוגרפי מודרני. גם במקורות המדברים על גובה ארץ ישראל והמקדש, ההקשר הפרשני והרוחני דורש תשומת לב. הקושיה עומדת גם בלי מדידת שיא: הר מעניק יתרון בגובה לעומת בקעה.

יש להבחין בין שלוש מחשבות על המבול. בגמרא, דבי רבי שילא מתארים הכאת הרקיע כדי שיזובו מימיו. רש"י מביא בניית סמוכות כדי שהרקיע לא יתמוטט; סמוכות הן תמיכות, כמו קורות תחת תקרה. המהרש"א מפרש את כוונת הכת היושבת כמקלט בגובה שמי המבול לא יגיעו אליו. הרקיע המתואר במקרא מעל הארץ; כאן אנו עוסקים באופן שבו הבונים דימו את פעולתם כלפיו. אין לאחד את שלוש המחשבות לתוכנית אחת.^{[2][3]}

מהלך הלימוד יתחיל בעיר ובצרכיה, ומשם יעבור לטענת האברבנאל נגד מקלט ממבול. אחר כך נבחן את תפקיד המבנה ואת צורכי שלוש הכתות. בפירושי הסוד והחסידות נברר כיצד המקום התחתון עצמו נעשה חלק מן המטרה; בספרי איזביצא נמצא גם חיבור מפורש למתי המבול. לבסוף נביא את הסברות המעשיות ואת ההצעות הפתוחות.

"מבול — שבלה את הכל, שבלבל את הכל, שהוביל את הכל מן הגבוה לנמוך; וזהו לשון אונקלוס שתרגם טופנא, שהציף את הכל והביאם לבבל שהיא עמוקה, לכך נקראת שנער, שנערו שם כל מתי מבול".

רש"י, בראשית ו, יז. זהו קטע הפירוש שעליו נשאלה השאלה. בתעתיק ויקיטקסט מצוין גם נוסח "מימי" במקום "מתי". שתי הלשונות קשורות לזרימת

2 • רש"י, בראשית יא, א, ד"ה "ודברים אחדים" (סמוכות לרקיע)

3 • מהרש"א, חידושי אגדות, סנהדרין קט ע"א, "נבנה מגדל"

המבול אל המקום הנמוך; כאן אנו הולכים בעקבות "מתי", כלשון שהובאה בשאלה.^[4]

ג. הגמרא כבר שואלת

בסנהדרין קט ע"א מובא בשם דבי רבי שילא שרצו לעלות לרקיע ולהכותו בקרדומות כדי שיזובו מימיו. על כך "מחכו עלה במערבא": חכמי ארץ ישראל לעגו להסבר, ושאלו מדוע לא יבנו בהר. רש"י שם מסביר שזה היתרון המתבקש אם המטרה היא לעלות לרקיע.^[5]

מכאן אין להסיק שחז"ל רק אמרו שהבונים היו חסרי שכל. הלעג מופנה להסבר המוצע למעשיהם. בחירת המקום משמשת קושיה על זיהוי המטרה. בעקבותיה מובאת החלוקה לשלוש כתות: ישיבה למעלה, עבודה זרה ומלחמה; ואחריה דעת רבי נתן שכולם התכוונו לעבודה זרה.

החלוקה לשלוש כתות אינה פותרת מעצמה את הקושיה. הכת הרוצה מלחמה עדיין עשויה להעדיף הר. בן יהוידע שואל בדיוק זאת. כדי שהחלוקה תהיה תשובה צריך להסביר כיצד כל כת מבינה את המגדל, או מה גבר אצלה על יתרון ההר.

ד. העיר קובעת את מקום המגדל

רש"י לבראשית יא, ב אומר שחיפשו מקום שיחזיק את כולם ומצאו את שנער. בראשית רבה מתאר חיפוש בקעה שתכיל את כל האומות. פרקי דרבי אליעזר מתאר ארץ רחבת ידיים שכולה מישור. אלה מקורות ממשיים לצורך במרחב, ולא השערה שהומצאה כדי לענות לקושיה.^{[6][7]}

אבן עזרא מסביר שביקשו מקום מתאים למדינה. בפסוק ג הוא שולל הן עלייה ממשית לשמים והן פחד ממבול: נח ובניו ידעו את הברית. המגדל משמש אות ליוצאים מחוץ לעיר, פרסום וזיכרון לשמם. רד"ק מוסיף תצפית על המקנה וסימן לרועים השבים. רשב"ם מדגיש שהלשון "בשמים" יכולה לתאר גובה מופלג, כמו ערים בצורות.^{[8][9][10]}

בדרך זו מבנה גבוה במרכז היישוב יכול לשרת את העיר ואת סביבתה. יש הבדל בין גובה ביחס למקום שבו גרים לבין גובה מעל פני הים. סימן לרועים

4. רש"י, בראשית ו, יז; בתעתיק ויקיטקסט נרשם גם "ס"א מימיו" והייחוס להגהת מהרש"ל. צילום דפוס ההגהה לא נבדק כאן.

5. סנהדרין קט ע"א, ורש"י שם

6. בראשית רבה לח, ז

7. פרקי דרבי אליעזר, פרק כד

8. אבן עזרא, בראשית יא, ב-ד

9. רד"ק, בראשית יא, ד

10. רשב"ם וחזקוני, בראשית יא, ד

ותצפית על מקנה צריכים להיות קשורים למרחב היישוב; אין הכרח להתחיל בנקודה הקרובה ביותר לרקיע. עם זאת, הצורך במרחב אינו מוכיח שלא היה אפשר לבנות על הר סמוך או במישור גבוה יותר. הוא גם אינו מסביר לבדו מדוע שנער עדיפה על כל בקעה אחרת.

גם בין מפרשי העיר יש הבדלים. רבנו בחיי מדגיש מגדל המשמש סימן ומכוון אנשים להתיישב בעיר. אצל חזקוני בולטים המבצר, המלוכה והחשש ממלחמות. ספורנו מתאר מרכז שלטון ופולחן, והמלבי"ם מתאר ממלכה וכפיית אמונה. הסימן מרכז אנשים במקום אחד; המבצר מגן עליהם; ומרכז השלטון והפולחן מאגד אותם תחת סמכות משותפת. אלה תפקידים שונים, ולא פירוש אחד המוסכם על כולם.^[11]

ה. האברבנאל: הבקעה מפריכה את המקלט

מפרשי העיר רואים בבקעה מקום מתאים להתכנסות; האברבנאל משתמש בנמיכות כראיה נגד פירוש אחר. האברבנאל מקשה במפורש על הדעה שהמגדל נועד להציל ממבול. אילו זו הייתה הכוונה, לא היו בונים במקום השפל, שהמים עלולים לשטוף אותו. הוא מחבר זאת למסורת שנער ומציע שבהרי אררט היה יתרון בגובה ובאבנים לבניין. זהו אחד המקורות הישירים ביותר לחיבור שבין שפלות בבל, מי המבול וקושיית השואל.^[12]

חשוב לשמור את תפקיד הקטע: האברבנאל אינו מיישב את בחירת העמק כמקלט; הוא משתמש בה כדי לדחות את פירוש המקלט. בפירושו שלו הוא דן בסטייה מן הסיפוק בצרכים הטבעיים אל מותרות, מלאכות, כבוד ושררה. המישור מתאים לעיר הגדולה ולצרכיה, אך התכלית שהציבו לעצמם פסולה לדעתו.

גם הרמב"ן אינו מצטרף בפשטות לכל מפרשי ההתכנסות. הוא מקשה על עיר אחת שתספיק לכל בני העולם ומבאר חטא של קיצוץ בנטיעות, כלומר פגיעה בייחוד האלוקי. בלשון פשוטה, זו הפרדה פסולה בתוך האחדות האלוקית — משל לניתוק ענפים מן העץ שאליו הם שייכים. לכן אין לכתוב שרש"י, אבן עזרא, רד"ק ורמב"ן כולם נותנים את אותו הסבר. יש להבחין בין תיאור נסיעתם לבין פירוש חטאם.^[13]

11 • רבנו בחיי, חזקוני וספורנו, בראשית יא, ד; מלבי"ם יא, ב-ד

12 • אברבנאל, בראשית יא, פתיחת "ענין דור הפלגה"

13 • רמב"ן, בראשית יא, ב

ו. יד רמ"ה והנצי"ב: גובה ביחס לסביבה

יד רמ"ה מסיק מן הקושיה שלא התכוונו לרקיע כלל. הוא מפרש את שלוש הכתות לפי צורכי מקום גבוה: מגורים שקשה לכבוש, מלחמה ממנו ועבודה זרה. המלחמה היא בבני אדם. המגדל יוצר את יתרון הגובה במקום היישוב, ולא משמש סולם לרקיע.^[14]

הנצי"ב, בהעמק דבר, מתאר תצפית על היישובים כדי למנוע יציאה ופירוד. לדבריו "דברים אחדים" נעשו אחדות כפויה: השגחה, ממונים וענישה כלפי מי שסוטה מדעת הציבור. זו אינה אותה תצפית שבפירוש רד"ק: שם רועים ומקנה; כאן פיקוח על בני אדם ועל דעותיהם.^[15]

בשני הפירושים תפקיד המגדל קשור למקום היישוב. גובה יחסי פירושו יתרון מעל הסביבה הקרובה: ממנו אפשר להגן, להשקיף או לפקח. כך נחלשת ההנחה שחייבים להגיע פיזית לשמים. עם זאת, אין כאן הסבר מפורש ליתרונה של שנער על כל מישור אחר, או הוכחה שהר סמוך לא היה יכול לשמש לאותה מטרה.

ז. גור אריה: ההר אינו תחליף לבניין

יד רמ"ה מעביר את המלחמה אל בני אדם; המהר"ל מבאר את לשון רש"י על מלחמה כלפי מעלה. המהר"ל בגור אריה שואל את קושיית הגמרא על רש"י עצמו: אם "נעלה לרקיע ונעשה עמו מלחמה", מדוע לא בהר? הוא מסביר שהמגדל קשור לפעולות זרות ולחיבור למערכות עליונות שבאמצעותם ביקשו לבטל גזרות. צורתו הנבדלת מן הארץ הייתה דוגמה לשמים. הר טבעי נשאר חלק מן הארץ ואינו ממלא את אותו תפקיד.^[16]

"מערכות עליונות" כאן הן סדרי ההנהגה העליונה שאליהם ביקשו הבונים להגיע בפעולותיהם. המהר"ל מתאר כיצד ניסו להתערב בהם ולהתנגד לגזרת ה'. הבניין היה חלק מן הפעולה הזאת: גובהו וצורתו סימלו נבדלות מן הארץ. לכן הר טבעי, אף שהוא גבוה, אינו ממלא את תפקיד המבנה שיצרו.

אין זו תשובה שהבקעה קרובה יותר לשמים, או שהקב"ה נמצא בגובה גשמי מסוים. המהר"ל מעביר את הדיון מן המרחק הגאוגרפי אל תפקידו של המבנה בפעולה הרוחנית הפסולה. גם הסמוכות לרקיע מתפרשות אצלו כפעולה לעיכוב המבול, ולא כתמיכה הנדסית פשוטה.

14 • יד רמ"ה, סנהדרין קט ע"א

15 • העמק דבר, בראשית יא, א, ד"ה "ודברים אחדים"; יא, ד, ד"ה "וראשו בשמים", "ונעשה לנו שם" ו"פן נפוז"

16 • גור אריה, בראשית יא, א, אותיות ב-ג

יתרון ההר אמיתי בתוך ההנחה של סולם פיזי; לפי ביאור המהר"ל ההנחה הזאת אינה ממצה את הכוונה. זהו יישוב מפורש בתוך פירוש רש"י, ולכן משקלו גדול יותר מסברה כללית על גאווה או על נוחות הבנייה.

ח • בן יהוידע והמהרש"א: אין תשובה אחת לכל הכתות

בן יהוידע מקבל את מלוא הקושי ביחס לכת המלחמה. הוא אומר שהיא אכן רצתה בהר, אבל שתי הכתות האחרות העדיפו את הבקעה. כדי שיוכלו לראות את אנשי המלחמה ולעזור להם אם ינוצחו, נבנה המגדל ליד הציבור. יתרון הקרבה והסיוע גבר על יתרון הגובה.^[17] לפי הביאור הזה, כת המלחמה לא חשבה שהבקעה גבוהה יותר; היא נזקקה לעזרת שתי הכתות האחרות, ולכן ויתרה על יתרון ההר. זו פשרה בין צורכי הכתות, ולא טעם לכך שכל כת העדיפה בקעה בפני עצמה.

המהרש"א מסביר חשש ממבול: בהסבר דבי רבי שילא ביקשו לרוקן את מימי הרקיע כדי שלא ישמשו לענישה; אצל הכת היושבת ביקשו מקום גבוה שמימי המבול לא יגיעו אליו; אצל עובדי העבודה הזרה נועדה האחדות להגן מפורענות. כת המלחמה מוסיפה התרסה.^[18]

המהרש"א אכן נותן מקום לחשש ממבול. אולם בקטע הזה אין תירוץ מפורש מדוע דווקא הבקעה. אין לצרף אליו את הסמוכות של רש"י כאילו מדובר בתשובה אחת. בן יהוידע, לעומתו, עוסק ישירות בבחירת המקום.

ט • הזוהר והאלשיך: המקום מתאים למטרה

עד כאן בחנו צרכים של עיר, מבצר וסיוע, וכן את תפקידו המיוחד של המבנה. כעת עוברים לפירושים שבהם התאמת המקום לפעולה הרוחנית היא חלק מן התשובה. אין זו תשובה הנדסית: היא נוגעת לאופן שבו ביקשו הבונים לקבל כוח והשפעה.

הזוהר מתאר את הבקעה כרשות נוכרית וכמקום מתאים לפעולת הבונים. בלשונו הם מבקשים להוציא מרשות העליונה אל רשות אחרת. השאלה "למה לן לסלקא לעילא" מבהירה שהכוונה היא לקבל את ההשפעה במקום התחתון שבו הם עומדים, ולא בהכרח לעבור להתגורר בגובה פיזי.^[19]

"רשות" בדיון הזה מציינת צד רוחני שאליו מבקשים להשתייך, ולא רק שטח גאוגרפי. "שפע" הוא הטוב והחיות המתקבלים מן העליון, ברוחניות

17 • בן יהוידע, סנהדרין קט ע"א, "נחלקו לשלש כיתות"

18 • מהרש"א, חידושי אגדות, סנהדרין קט ע"א, "נבנה מגדל"

19 • זוהר חלק א, עה ע"א

ובגשמיות. השאלה היא כיצד מבקשים לקבלם: בהשתעבדות לה', או בניסיון לנצל את הכוח בלי לקבל את מרותו.

האלשיך מפתח זאת כניסיון להמשיך שפע דרך כוחות הטומאה, תוך הקמת עיר ומגדל כנגד ירושלים וציון. התאמת שנער היא התאמה רוחנית לפי הפירוש הזה. הגובה והבקעה מבטאים מבנה של משפיע ומקבל, ולא רק קואורדינטות.^[20]

אין להסיק שכל מקום נמוך הוא טמא, או שכל בנייה גבוהה קדושה. הדיון עוסק במטרה המסוימת ובמשמעות המקום בתוך דרשת הפרשה. גם אין להחליף את הרובד הזה בפירוש הפשט של אבן עזרא; אלה דרכי לימוד שונות.

י. תורת חיים: מעומק רום לעומק תחת

אדמו"ר האמצעי, בתורת חיים, מבאר שהבונים ביקשו להמשיך אור של אחדות אל עולם הפירוד — המציאות שבה הדברים נראים נפרדים ומסתירים את האחדות האלוקית — בעוד הם נשארים בישותם ואינם מתבטלים לקדושה. "ישות" כאן היא תחושת העצמי הנפרד; "ביטול" הוא הכפפת הרצון לרצון ה'. אחדות חברתית שימשה אצלם כלי לקבלת שפע, בלי לקבל את התנאי הפנימי של עבודת ה'.^[21]

בסעיף סב מובאות שתי אפשרויות: בנייה על הר לשם ראייה למרחוק, ואחריה "או אפשר" שבנו בבקעה כדי להגיע מן העליון אל התחתון באמצעות המגדל. את ראשי התיבות עמ"ר ועמ"ת אנו מבארים כעומק רום ועומק תחת. חשוב להשאיר את "או אפשר": המאמר אינו מכריע כאן רק אפשרות אחת.

יש לשמור גם את האפשרות הראשונה, אף שהיא אינה מתארת בנייה בבקעה. היחס בינה לבין תיאור הבקעה בתורה עוד טעון ביאור. אין להשלים מעצמנו שבנו על הר בתוך הבקעה. האפשרות השנייה היא זו הנותנת לנמיכות תפקיד מפורש: להביא את השפע עד המקום התחתון.

לפי האפשרות השנייה, הנמיכות אינה תקלה שהבונים לא שמו לב אליה. היא מתאימה למטרת ההמשכה: להביא את השפע עד מקום הפירוד. בסעיפים סג–סד נידונות גם מניעת הדינים ושפע גשמי ללא הפסק. הביאור אינו מחייב שהמגדל היה יכול להגיע פיזית אל הרקיע.

20 • אלשיך, תורת משה, בראשית יא

21 • תורת חיים, "ויהי כל הארץ שפה אחת", סעיפים סב–סד

יא . מי השילוח ובית יעקב: היראה תחת שליטתם

כאן נמצא החיבור המפורש למתי המבול. במי השילוח, חלק ב, הבחירה בשנער קשורה במפורש למתי המבול. הבונים ביקשו אחדות והגנה, וחשבו שבמקום שנקבע בו רושם החורבן תיטבע בהם יראה קבועה. כך, לפי מחשבתם, לא יצטרכו לעבוד על היראה בכל פעם. המקדש, לעומת זאת, מאחד את ישראל מתוך המלכת ה'.^[22]

לזכור את המבול וללמוד ממנו אינו כשלעצמו הקושי. לפי הביאור הזה, הם חשבו שמקום החורבן יטביע בהם יראה קבועה, מעין שמירה הניתנת להם מאלוהיה. הבעיה היא הרצון שהמקום יעשה עבורם את העבודה, בלי שיצטרכו לקבל על עצמם מחדש אחריות ועול. אין זו הבטחה אמיתית שמקום כלשהו פוטר אדם מן העבודה; זו מחשבת הבונים שהפירוש מבקר.

בית יעקב, נח נג, שואל ישירות למה לא בנו בהר. הוא מסביר שהבונים רצו לתקן את הפגיעה בזולת ואת הפירוד שהביאו לחמש בדור המבול, אבל ביקשו שהמקום יקנה להם את השמירה מאליו. בתוך גבול רצונם יוכלו אז להתפשט בתאוותם בלי בירור מתמיד. הבנייה בעומק רומזת לניסיון להחזיק כוח קדושה כבוש תחת ידם.^[23]

זהו חיבור מפורש בין הקושיה לבין רש"י על שנער. אין זה רק "בחרו במקום מפחיד כדי לזכור". עיקר הביקורת הוא הניסיון להחליף קבלת עול ועבודה אישית במנגנון שיבטיח הגנה.

תורת חיים ובית יעקב קרובים במבנה: קבלת טוב עליון תוך שמירת הישות. אבל אין למזגם לפירוש אחד. בתורת חיים המוקד הוא המשכת שפע אל עולם הפירוד; בספרי איזביצא המוקד הוא יראה קבועה והשתמטות מן הבירור וההשתעבדות.

יב . לבנים, בסיס רחב והפגנת כוח

הצעה מעשית מובאת באור לישרים בשם אמרי שמאי: בעמק מצוי חומר ללבנים, ומגדל עצום דורש בסיס רחב. העלון קושר את השיקול השני לפירוש תפארת יהונתן על עלייה מעבר לארץ. נקראה ההבאה בעלון, לא הספר המקורי. יש לשמר את השרשרת ולא לייחס לרבי יהונתן אייבשיץ את כל תירוץ הבסיס.^[24]

22 . מי השילוח, חלק ב, נח, "ויאמר ה' אל לבו"

23 . בית יעקב, נח נג, בעיקר פסקה ג

24 . אור לישרים, נח תשפ"ה, עמ' ב, בשם אמרי שמאי

סברות אלה מסבירות צורך אפשרי במרחב ובחומרים. הן אינן מוכיחות שכל הר חסר אבנים או שאין עליו מקום לבסיס; למעשה האברבנאל מדגיש דווקא את אבני ההרים. גם הדימוי "מתחילים עמוק כמו יסוד" אינו הוכחה: עומק חפירת יסוד וגובה פני השטח הם שני נתונים שונים.

במאמר בתורת הר עציון מוצע מגדל כמצבת נצח אחרי המבול, עם רושם מיוחד דווקא במקום נמוך. הרב אורי שרקי מציג בניית הר מלאכותי במקום ההר שנתן הבורא. אלה פירושים מאוחרים מזוהים. רעיון דומה מופיע בפורום כיישום של דברי רש"י הירש על חומרים מלאכותיים; היישום לבחירת העמק הוא תוספת הכותב, ולא ציטוט מוכח מהירש.^{[27][26][25]}

יג. הפניות פתוחות וסברות שצריך לסייג

לא כל הצעה נותרה פתוחה מאותה סיבה. לעיתים הרעיון מעניין אך ייחוסו טרם נבדק; ולעיתים חסרה חוליה בטיעון עצמו. מקור שלא אומת אינו מוכיח שהרעיון שגוי, אבל גם אינו מאפשר להדפיס אותו כפירוש מוסמך.

הפניות לספרים שטרם נקראו. יש גם הצעה המיוחסת לתוספת מכתב-יד בפירוש הטור הארוך: הקב"ה הטה את הבונים ממקום גבוה כדי שלא יבחרו במקום המקדש. ההפניה מופיעה בדיון מקוון, אך צילום המקור לא נפתח בבדיקה. לכן מותר להזכירה כהפניה מעניינת; אין להציג את הטעם כדברי הטור שכבר נקראו. בדיון עברי מיוחס לעיון יעקב הסבר על המקום הנדרש לשלוש הכתות; גם ייחוס זה עוד טעון בבדיקה בספר עצמו.^{[29][28]} הכיוון המיוחס לטור מושך מפני שהוא מייחס את בחירת המקום להשגחה; עדיין צריך לברר את המקור ואת השאלה מדוע נמנעו גם ממקומות גבוהים אחרים. הכיוון המיוחס לעיון יעקב מבקש להתחשב בצורכי כל הכתות, ולא רק בכת המבקשת לעלות.

סברות שחסרה בהן ראייה. הוצע שהרקיע התמוטט דווקא בשנער ולכן רצו להציב שם סמוכות. אבל לא נמצא להסבר הזה מקור מזוהה. העובדה שהמתים נסחפו לשנער אינה מלמדת ששם בלבד התמוטט הרקיע. היא עשויה ללמד על מקום נמוך שאליו הגיעו המים והגופות. התירוץ מושך מפני שהוא מחבר שני פירושי רש"י, אך החיבור דורש ראייה.

25 • "מגדל בבל — מרד או מצבה", תורת הר עציון

26 • הרב אורי שרקי, לאורו 49, תשע"ח, עמ' 8–9

27 • Mi Yodeya, תשובת user6591 מ־7.3.2019, על חומרים מלאכותיים: יישום הכותב לבקעה, ולא ציטוט ישיר מרש"י הירש.

28 • Mi Yodeya, תשובת Michael מ־18.10.2012, על תוספת מכתב-יד בטור הארוך, מהדורת פלדהיים, עמ' 59; צילום הספר לא נבדק כאן.

29 • תגובות למאמר "קטע קטן שמסביר את הכל", אתר 1vsdat, שבהן יוחס הסבר לעיון יעקב; המגיב והסעיף בספר טרם זוהו, והייחוס נשאר פתוח.

אפשר להציע אחרת: דווקא במקום שבו המבול הראה את כוחו ביקשו להפגין שההגנה האנושית תגבר עליו. זהו רעיון פרשני אפשרי, הקרוב להסבר המגדל כמצבת הנצחה. הוא אינו תירוץ מפורש ברש"י. גם אינו מוכיח שמקום נמוך עדיף מבחינה מעשית: זו משמעות סמלית שהמציע מייחס לבחירה.

בראשית רבה דורש את "וימצאו" באמצעות "אם ללצים הוא יליץ". אפשר להבין שהמציאה משתלבת בדרך שבה בחרו ללכת. זהו כיוון מושך מפני שהוא קושר את המציאה לדרך שבחרו. אולם הדרשה אינה אומרת במפורש מדוע לא בנו בהר; החלטה על שאלת הגובה היא שלב נוסף של פירוש.^[30] רעיון ההר המלאכותי הובא גם בשם "בנאות דשא" לרב דוד שאול גרינפלד. ההפניה הזו לא נקראה במקור בבדיקה הנוכחית, ולכן אין לבנות עליה ייחוס ודאי. את הכיוון עצמו אפשר ללמוד מן המאמר המזוהה שהוזכר לעיל, בלי לטשטש את ההבדל בין מקורותיו.

הבחנת האבנים הטבעיות מן הלבנים מעשה ידי אדם נקשרה גם לתורה אור ולשיחות הרבי, באמצעות חוברת לימוד לשלוחים. נמסרו ההפניות ללקוטי שיחות חלק ו, עמ' 13 ואילך, ולתורת מנחם חלק מ, עמ' 326; וכן למאמר "והיה הנשאר בציון" תרצ"א על עיר ומגדל מול קדושה. מקורות היסוד לא נקראו כאן ישירות. עצם ההבחנה בין אבן ללבנה עדיין אינה מוכיחה שהרבי פירש כך את בחירת הבקעה.

הובא גם ניסוח סיפורי בשם ספר הפרשיות של רבי אליהו כי טוב, שלפיו ביקשו לעלות לשמים דווקא מן הבקעה. אין להציג את הניסוח כמדרש חז"ל בלי מקור. סיפור יפה יכול להמחיש רעיון; הוא אינו פותר לבדו את קושיית הגמרא. בגוף החוברת יש די פירושים מפורשים, ולכן אפשר להשאיר את ההפניות האלה פתוחות בלי להמציא להן הכרעה.

יד • מה למדנו מבחירת המקום?

אין טעם יחיד שהוכח כמניע של כל בוני המגדל; יש כמה דרכים לקרוא את הפרשה. בחלק מן הפירושים המקום משרת עיר או מאפשר סיוע. אצל האברבנאל נמיכות המקום משמשת ראייה נגד הסבר המקלט. אצל המהר"ל עצם המבנה נדרש לפעולה שביקשו לעשות; ובפירושי הסוד והחסידות המקום התחתון עצמו מקבל משמעות. כל תשובה צריכה להיבחן לפי המטרה שהיא מייחסת למגדל.

לשאלה המחוברת דווקא לרש"י על מתי המבול, ספרי איזביצא מוסיפים ביאור ישיר: הבקעה הייתה מקום שניסו לקבע בו יראה והגנה בלי עבודה מתמדת. תורת חיים מוסיף, בדרך אפשרות, המשכה מן העליון אל התחתון בעוד הבונים נשארים בפירוד. אין צורך להחליש את הקושיה כדי לקבל את הביאורים האלה.

השאלה מלמדת שלא די לדעת כמה גבוה רצו לבנות. צריך לדעת לשם מה. מי שבונה סולם זקוק לנקודת מוצא גבוהה; מי שבונה עיר, מבצר, ציון דרך או כלי בעל משמעות רוחנית בוחר מקום גם לפי מטרתו. בחלק מן הפירושים הבקעה היא אילון, בחלק היא ראייה נגד פירוש מסוים, ובחלק היא עצם המפתח לכוונת הבונים. אין צורך לדחוק את כל הדעות לתשובה אחת.

טו • מפת הדעות וגבולותיהן

עיר וסימן: רש"י על מקום המחזיק את כולם, אבן עזרא ורד"ק על העיר והמגדל, ורשב"ם על לשון הגובה. ההסברים מבהירים מדוע נדרשו מרחב ומבנה בולט בתוך היישוב, ומדוע לא בהכרח ביקשו עלייה פיזית לרקיע. הם אינם מוכיחים שכל הר בלתי ראוי, או ששנער היא האפשרות היחידה.

כוח ושלטון: יד רמ"ה וחזקוני מדגישים מבצר ועמדת מלחמה; הנצי"ב מדגיש פיקוח על בני אדם ודעות; ספורנו והמלבי"ם מציגים מרכז מלוכה ופולחן. אלה כמה דרכים שונות להבין את המגדל בתוך החברה האנושית.

פחד מן המבול: דבי רבי שילא מתארים הכאת הרקיע; רש"י מביא סמוכות; המהרש"א מבאר מה חששו הכתות ומה ביקשו להשיג. האברבנאל דוחה את הסבר המקלט מפני בחירת המקום הנמוך. אין לייחס להם תוכנית אחת או מסקנה אחת.

קרבה וסיוע: בן יהוידע נותן תשובה נפרדת לכת המלחמה. היא רצתה בהר, אך נזקקה לקרבת הרוב היושב בבקעה כדי שיוכל לעזור לה. הסיוע מסביר את הוויתור על הגובה. הביאור אינו טוען ששתי הכתות האחרות נזקקו לאותו יתרון.

חטא באמונה: הרמב"ן מבאר קיצוץ בנטיעות. אין לצרף אותו אוטומטית לשיטת הפשטנים על עיר מרכזית. תיאור מקום ההתיישבות ופירוש החטא הם שני עניינים שצריך להבחין ביניהם.

פעולה רוחנית: המהר"ל מסביר למה הר אינו ממלא את תפקיד המגדל; הזוהר והאלשיך מסבירים התאמה של מקום לפעולה; בתורת חיים מוצעת

המשכת שפע עד התחתון; במי השילוח ובבית יעקב המקום קשור ליראה שניסו לקבע. הרובד המשותף אינו מבטל את ההבדלים.

סברות מעשיות וסמליות: חומרי לבנים, בסיס רחב, מפגן כוח, יצירת הר בידי אדם והנצחת המבול. חלקן נאמרו במקורות מאוחרים מזוהים וחלקן נותרו הצעות. עומק חפירת יסוד אינו גובה האתר; נראות מגדל אינה מוכיחה יתרון בכל מישור; ומקום איסוף המתים אינו מוכיח מקום התמוטטות הרקיע.

ההפניות הפתוחות: הטור, עיון יעקב, מקורות אמרי שמאי ותפארת יהונתן עצמם, בנאות דשא, מקורות החסידות שהובאו מכלי שני והניסוח הסיפורי בספר הפרשיות. בהן נדרשת השלמה ממוקדת. עד שתגיע, אין להעלימן ואין להדפיסן כפירושים מאומתים.

מקורות להמשך הלימוד

רש"י, בראשית ו, יז; יא, א-ג • יסוד השאלה והחיפוש אחר מקום המחזיק את כולם.

סנהדרין קט ע"א, ורש"י שם • הקושיה על בנייה בבקעה מופיעה בגמרא עצמה.

אבן עזרא, בראשית יא, ב-ד • המגדל כסימן, תהילה וזיכרון, בלי עלייה גופנית לרקיע.

אברבנאל, בראשית יא, פתיחת "ענין דור הפלגה" • המקום השפל משמש ראייה נגד פירוש המקלט ממבול.

גור אריה, בראשית יא, א, אותיות ב-ג • ההר הטבעי אינו תחליף לתפקידו של המגדל.

בן יהוידע, סנהדרין קט ע"א, "נחלקו לשלש כיתות" • קרבת הציבור והסיוע מסבירים את הפשרה בבחירת המקום.

תורת חיים, "ויהי כל הארץ שפה אחת", סעיפים סב-סד • שתי אפשרויות: הר לראייה או בקעה להמשכת השפע.

בית יעקב, נח נג, בעיקר פסקה ג • מתי המבול, יראה קבועה וניסיון להחזיק כוח קדושה.

מקורות נוספים ניתנים בהערות שבמקום הדיון. מרבית הבדיקה נעשתה בתעתיקים דיגיטליים, ולא בהשוואה לכל דפוס וכתב-יד. הפניה שלא נבדקה במקור נשארת מסויגת גם כאשר היא מעניינת.